

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТІ
АРХЕОЛОГИЯ, ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ МУЗЕОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

«ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЕУРАЗИЯ АРХЕОЛОГИЯСЫ, ЭТНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ МУЗЕОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЖАҢА ТҰЖЫРЫМДАР МЕН НӘТИЖЕЛЕР» тақырыбында белгілі ғалым, археолог, этнограф, ұстаз Төлеубаев Әбдеш Тәшкенұлының 70 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының **МАТЕРИАЛДАРЫ**

15 қараша, 2023 жыл

The international scientific and practical conference
«ACTUAL PROBLEMS OF MODERN ARCHEOLOGY, ETHNOLOGY AND MUSEOLOGY OF EURASIA: NEW CONCEPTS AND RESULTS»
dedicated to the 70th anniversary of the birth of the famous scientist, archaeologist, ethnographer, teacher – Toleubaev Abdesh Tashkenovich.
November 15, 2023

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

С.С. Бекешов¹, М. Құлмұқанов²

¹*МОК. Қазақ Бас сәулет-құрылыс академиясы
Алматы қ., Қазақстан*

²*Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі
Ақтөбе қ., Қазақстан*

E-mail: bekeshov_sarsen@mail.ru

Қазақ халқының дәстүрлі ағаш ою өнері

Жұмыстың зерттелу нысаны қазақ халқының ағаш өңдеу, ұқсату, оймыштау өнері XIX ғасырдың II-жартысынан XX ғасырдың бас кезеңдері жатады. Өнердің осы түрімен Қазақстанның барлық дерлік аймағы айналысты. Шеберлер үй жиһаздарын әсемдеуде небір көркем тәсілдерді меңгеріп, өрнектеуді жетілдіре түсті. Бұл кезеңде әсіресе үйшілік өнері, яғни ағаш үй сүйектерін, үй жиһаздары мен ыдыс-аяқ түрлерін жасау айрықша қарқын алды. (Арғынбаев, 1987).

Қазіргі таңда Орталық, облыстық, мектеп музейлерінде сақталған жәдігерлер негізгі зерттеу нысаны болып табылады. Қазақстанның кейбір аймақтарында ағаш тапшылығы болса да, бұл өнерден қол үзіп қалған жоқ. Ағаш шеберлері қажетті шикі затты көрші елдерден алдырып, қайта өңдеп отырған. Соның ішінде ағаш сүйегі (шаңырақ, кереге, уық, сықырлауық) Бесқала жерінен алдырып, Маңғыстау жерінде «Адай киіз үй» пайда болды.

Осылайша қазақ жерінде кәсіби ағаш шебері, ұста пайда болды, шеберлер күнделікті тұрмысқа қажетті бұйымдар (сандық, кебеже, әбдіре, табак, ожау, келі-келсап, күбі, піспек) жасап отырды. Даулетті адамдар арнайы ағаш шеберлеріне сүйектелген, күрделі оймышталған, күміс шегелермен көркемделген қыз жасауларына тапсырыс беріп отырды (төсек ағаш, асадал, кебеже, жүк аяқ, қос шөмішті сүйектелген ожау, үлкенді, кішілі тегене, ас салатын шұңғыл табак).

Облыс орталықтарындағы музейлерде кездескен ағаш бұйымдардың басым көпшілігі, жоғары талғаммен жасалған жәдігерлер. Бұл жәдігерлер қазақ мәдениеті туралы құнды мәлімет бере отырып, тәрбиелік мәні орасан деп айтуға болады. Кезек күттірмейтін мәселе, осы ағаш бұйымдардың көшірмесін алу.

Р. Карутц осы еңбегінде XIX ғасырдағы Маңғыстау қазақтарының көп қолданған бесігіне, оның жеке бөлшектерінің безендірілуіне де кеңінен тоқталады. Аталған еңбегінде Р.Карутц 1850 жылы Оралдан жасатып әкелінген киіз үйдің маңдайшасындағы және қос есігіндегі оймышталған қошқар мүйіз өрнегінің орналасу нұсқалары тік немесе бір-біріне қарама-қарсы қаратылуын және жоғарыдан төмен шиыршақталып төрт (айқыш) крест түріндегі мүйіздердің орналысы туралы айтады (Карутц, 1910, 175)

XIX ғасырдағы қазақтардың киіз үйі, оның сүйектері мен жиһаздары, сондай-ақ ыдыс-аяқтарға осы өлкеде айдауда болған Б. Залесский де өз еңбегін арнаған (Залесский, 1991, 109-128)

Автор өз еңбегінде қазақ өнеріндегі ерекшелікке де азғана тоқтала кетеді. Қазақтар үшін ер-тоқымның орны және оның символдық белгілері, мән-мағынасы тоқталады. Ағаш шеберлерінің ішінен ер жонатын шеберлерді – ершілер деп атайды. Ер жасауға тоқталу керек. Ершілер тапсырып берушінің талғамына сай түрлі безендіру тәсілдерін қолданған, ең алдымен ағаштың сапасымен түрі есепке алынады. Бай-болыстар, ел ағалары ер-тоқымның қазақтар үшін барлық байлықтың белгісіндей безендіріліп, ердің алдыңғы қасына көбіне күміс текшелер әшекейлеп өріліп, кең тараған дәстүрлі өрнектермен безендірілгенін және қыс кездері ағаш үзеңгі пайдаланылатынын сүйсіне жазады. 1881 жылы Мәскеуде өткен Бүкілресейлік өнеркәсіп - қолөнер көрмесіне Семей облысының Қарақаралы, Павлодар, Семей, Өскемен уездеріндегі ісмер қазақтардың ағаштан жасаған ыдыс-аяқ, құйысқан, өмілдірік, әсем бедерленген ер-тоқымдары қойылды. Осы көрмеде алқа мүшелері “қазақ ыдыстары мінсіздігімен, әсем өрнегімен ерекше көзге түсті”, деп көрсетті. XIX ғасырдың екінші жартысында қоныс аударушы орыс шаруаларының ықпалымен қазақтар тұрмысында жаңа бұйымдар мен үй жиһаздары пайда болады. Соның бірі - төсекағаш. Әрине, көшіп-қонуға ыңғайлы, жиналмалы, аздап бүгілген, арқалығы жоқ төсекағаш. Бұрын да болған. Қазақтар енді тек жанында биік арқалығы бар, майлы бояумен ою-өрнек салынған. Бұйымның келесі бір түрі орыс халқының темір кереуетінің үрдісімен Алматы облысының, Балқаш ауданының, Жиделі ауылының бір отбасының үйінен кездестірдік. Үй иесінің айтуы бойынша орыс үлгідегі ағаш кереует XIX ғасырдың аяғында жасалған. Ағаш кереует бірнеше бөліктерден құрастырылған.

Әрбір аймақтан бірнеше өнер саласын бірдей меңгерген шеберлер шықты. Осы дәуір шеберлерінің қолынан шыққан небір қолөнер туындылары бүгінде облыс орталықтары мен Орталық Мемлекеттік мұражайларда әлі де сақталып отыр. Кейбір бірлі-жарым бұйымдар

жекелеген адамдарда да сақталған. Дегенмен, негізінен олар археологиялық, этнографиялық және мемлекеттік мұражайларда орын алған. Бүгінде Қазақстан музейдегі жәдігерлер көркемделуін зерттей келе ағаштан ұқсатылған бұйымдардың қасбетін, қақпақтарын, есіктерін көркемдеудің бірнеше түрлерін аңғаруға болады. Зерттеу барысында Батыс Қазақстанда бұйымдардың оймыштау әдісі бұр түрлі болса, Орталық Қазақстанда, Оңтүстікте мүлдем басқаша. Кейбір бұйымдарда ағаштан оймышта тік ойылып келсе, ал кейбірінен үшкілденіп келген жатық оймыш кездеседі (Egizbayeva, Zhumatayev, 2014, 236-239).

Еуропалық саяхатшылар Қазақстанның кейбір аудандарында жүрген сапарларында мынадай тұжырымдар жасаған: “Второй половины XIX века, содержатся некоторые общие сведения о декоративно – прикладном искусстве казахов. Однако почти все эти работы носят сугубо этнографический характер. Описывая быт, жилище, одежду, утварь, домашние художественные ремесла, их авторы орнаменту уделяются не много места” (Янушкевич, 1966, 115)

Орыс халқының қазақ жеріне жаппай қоныстану салдарынан күнделікті тұрмыста көптеген өзгерістер енді. Көшпелі халықтың отырықшылыққа бейімделуі салдарынан “орыс қысқы тұрақтары” тұрғызыла бастады. Үй жайлар көбінесе ағаш бөренелерден киюластырылып, үшбұрышты шатырлар салу кең өріс алды (Глаудинов, 1999, 236-239).

Н. Харузин “В XVIII и начале текущего столетия киргизы представляли еще совершенно кочевое население, причем, переход к зимовкам начался прежде всего у западных киргизов, в частности среди тех, которые вместе с ханом Букеем перешли в пределы Европейской России” деп жазады (Харузин, 1896, 162).

Осылайша, қазақ халқында тұрғын үй мәселесі бой көтеріп, бұл үрдіс әрі қарай жалғасын тауып, тұрғындар біртіндеп қыс мезгілінде “орыс үлгідегі” тұрақтарға ауыса бастады. Я. В. Ханьков өз еңбегінде “Если Джангир до “избрания” его ханом (1825 г). вел кочевую жизнь и жил зимой в кибитке, то зиму 1825 г. он провел уже в выстроенном для него по распоряжению русского правительства деревянном доме” – деп көрсетеді (Маргулан, 1986, 256).

Енді Қазақстанның облыс орталықтарындағы және мемлекеттік мұражайларда сақталып, бүгінгі күнге жеткен ағаш бұйымдарының ерекшелігі мен ұқсастықтарына және оймыштау түрлеріне келейік. XVIII - XIX ғасырлардағы жәдігерлерге қатысты мәліметтерді біз алғаш бір кездері қазақ даласынан сыйға тартылған немесе жиналған Санкт-Петербургтегі Эрмитаждан кездестіре аламыз. Мәселен, Санкт-Петербургтегі Эрмитажға XVIII-XIX ғасырларда шеберлердің қолынан шыққан қолөнер жәдігерлерді Ақмола облысы қазақтарының бұйымдарын атбасарлық М.Жанайдарұлы сыйға тартқан болатын. Мұражайға тапсырылған күміс пластикалар мен әсем ағаштан жонылған тостаған, бүтеу ағаштың ұрығынан ойылған саптыаяқ, қымыз пісетін піспек, қаз қойын іспетті тұтқасы бар ожаулар сол күйі сақталған. (Ибраева, 1994, 29)

Сондай-ақ, Бөкей ордасының ханы Жәңгір патшаға 1827 жылы сыйға тартқан сегіз қанатты, әсем безендірілген киіз үйі де осы Санкт-Петербургтегі Эрмитажда. Сонымен қатар, Эрмитаж қорында Ақмола, Атбасар және Көкшетау далаларында рельефті оймышпен ойылған кебежелер де қойылған (Махова, Чепелевская, 1959, 115-124).

Аталған кезеңге жатқызылатын кебежелер республикалық орталық және облыстық мұражайларда да сақталған. Орталық мұражайдан үшбұрышты, төртбұрышты етіп қаптап жасаған сүйек пластикаларды және онда Батыс Қазақстан шеберлерінің кебежелерін кездестіруге болады (Каруц, 1910, 79).

Ескі кебежелер, әсіресе XIX және XX ғасыр басындағы бұйымдар облыс орталықтарындағы мұражайда да кездеседі. Мәселен, Шымкент қаласындағы тарихи өлкетану мұражайына 1980 жылы Шәуілдір селосының тұрғыны тапсырған “көшкебеже” сақталған. Осы ғасырға жататын келесі бір көшкебежені де сол жылы облыстық мұражай қызметкерлері сатып алған.

XIX ғасырдың ағаш бұйымдары еліміздің Орталық мемлекеттік мұражайларында да кең орын алған. Мәселен, 1877 жылы Ақмоладағы көрмеге қойылған ағаш ыдыстар, оның ішінде қымыз құятын ыдыстар, күміс пластинкалармен болмасы сүйекпен көмкерілген тостағандар, кейін саптыаяқ, піспектер алынған екен. (Қасиманов, 1995, 240).

Бұл бұйымды шеберлер ағаш жонатын станокпен қызыл қайыңнан жасаған. Алматы қаласындағы Орталық Мемлекеттік мұражайдың қорында жүк аяқтың бірнеше түрлері сақталған. Бұйымның көбісі қарапайым, сандық астына қоюға арналған. (Тұрғанбаева, 2011, 145-146).

Тек қайсы бір түрлері шебердің талғамына байланысты оймыштар мен сүйек пластинкалармен безендірілген. Мәселен, Қарағанды облыстық мұражайындағы Қарқаралы ауданының шеберлері жасаған жұкаяқтарда ескі желіде қасқыр құлағы оймышталып келтірілген.

Жалпы алғанда Қазақстанның барлық аймақтарында мұндай бұйымның жасалу бір келкі, сыртқы тұрқы ұқсас, көркемдеу тәсілі бірыңғай болып келеді.

Қазақ халқының көнеден келе жатқан үй жиһаздарының бірі – асадал. Айта кететін жайт асадал Қазақстанның барлық аймақтарында кездесе бермейді, тек бұрыннан отырықшылыққа бейімделген аймақтарда кеңінен тараған, Маңғыстау өңірінен мүлдем кездестіре алмадық. Жалпы жиһаздың көлемі жағынан ауқымды, көшіп-қонуға ыңғайсыз. Асадал көбіне көп ұсталмайтын ыдыс-аяқтарды салып қоюға арналған. Сонымен қатар үй иесі өз қажетіне қарай оған қымыз ішетін ыдыстар, болмаса құрғақ дәнді дақылдар салып сақтаған. (Кәмәлшұлы, 2006, 152).

Шымкент тарихи-өлкетану мұражайындағы Түркістан ауданының тұрғыны Беркінбаева Асылхан тапсырған төменгі жағында суырмасы бар екі қақпақты асадал күнделікті ыдыс-аяқтар салып қоюға арналған. XIX ғасырға жатқызылатын бұл асадал Беркінбаеваның шешесінен мұра болып қалған екен. Осы мұражайда екінші бір асадал 1950 жылы қабылданып алынған. Оның жоғарыдағы асадалдан айтарлықтай өзгешелігі жоқтың қасы. Қарқаралы ауданының ағаш шебері қошқар мүйізі өрнектерімен оймышталған, сүйекпен, пластинкалармен безендіріп жасаған асадал да Қарағанды облыстық тарихи-өлкетану мұражайында сақталған. Асадалдың тағы бір ерекше түрі Өскемен тарихи-өлкетану мұражайында сақталған. Бұйымның басқа асадалға қарағанда тұрқы онша биік емес, ішкі жағы екі бөліктен тұрады. Мұражай қызметкерлері этнографиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бір отбасынан алған, екі қақпасы болған, бір сақталмаған. Айта кететін жайт ағаш шебері бұйымды өте қатты ағаштың түрінен жасаған. Жақтаулары жұқа күйдіріліп түскен сүйек пластикалармен безендірілген, пластинка беті мүйіз тектес ою, ұсақ ноқаттар бейнеленген.

Көшпелі қазақтардың тұрмысындағы үй жиһаздың бірі – әбдіре. Жиһаз Қазақстанның барлық өңірлерінде кездеседі, тек кейбір аймақтарда бұйымның атауы басқаша айтылып жүр. Бұйымның бір ерекшелігі қақпағы жоғары жағынан ашылып жабылады, алдыңғы екі жақтауы 7-12 см. шығыңқы болып келеді, қақпағында құлып салатын кекілі болады, Маңғыстау халқы осылай деп атайды. Әбдіре Маңғыстау қазақтары арасында кеңінен таралған, осы күнге дейін кейбір отбасыларынан кездестіруге болады. Бұйымға көп күнделікті тұрмыста қолданбайтын бұйымдарды сақтайды. Маңғыстау өлкесін арнай аралаған Р.Карутц мұндай әбдіреге қазақтар көшкен кезде емшектегі ғана емес, үлкен балаларын да салып алатындығын және мұндай бұйымдар атадан балаға мұра болып сақталынып отыратындығын жазды (Карутц, 1910, 80).

Қазіргі таңда музейлерде XIX ғ. және XX ғасырдың басында ұқсатылған ағаш жәдігерлер сақталған. Қазақстанның әр аймақтарынан төсек ағаш, кебеже, әбдіре, сандық, абажа т.б. небір үлгілері сақталған. Мақалада қазақтың дәстүрлі ағаш бұйымдардың ұқсатылуы, оймыштау өнеріне кеңінен тоқталдық. Сонымен қатар, кейбір ағаш бұйымдардың фото суреттерімен толықтырдық. Халқымыздағы ағаш ұқсату өнері бүгінгі таңда біршама үзілістен соң қайта жаңғыруда. Сол себепті бұл мәселені қазақтың қолданбалы өнер жүйесінде кешенді зерттеуге мол мүмкіндік туып отыр (Taylor, Shalabayeva, 2020, 18-27).

Біздің зерттеуіміз ағаш оймыштау өнерінің қазақ халқы тарихының жарқын беттері екенін көрсетті. Ағаш оймыштау өнеріндегі образдар, олардың шығу тектері, типологиясы алдағы уақытта жалпы ғылыми, мәдени міндеттерді шешуге, тарихи-мәдени мұраларды сақтауға, халық өнерін қолдану мен насихаттауға үлкен ықпал етпек.

Әдебиеттер тізімі

Алекторов А.Е. Очерки Внутренней киргизской орды //Известия Оренбургского отдела Русского географического общества. Вып. II, 1893. 25 с.

Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми-зерттеу еңбек.-Алматы: Өнер, 1987. 128 б.

Глаудинов Б. История архитектуры Казахстана (с древних времен до начала XX века) Том I. Алматы, 1999. 236-239 бб.

Залесский Б.Ф. Қазақ сахарасына саяхат. Жизнь казахских степей /Пер. с франц. Алматы: Өнер, 1991. 109-128 бб.

Ибраева К. Казахский орнамент. Алматы «Өнер», 1994. 29 б.

Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Санкт-Петербург: Изд. А.Ф. Девриена, 1910. С. 79-80, 175

Кәмәлшұлы Б. Қазақтың байырғы баспаналары, үй-жиһаздары, ұлттық киім-кешек, ыдыс-аяқ, ас-сусын, тамақ-тағамдарына қатысты салт-дәстүрлері. Алматы: «Өнер» баспасы, 2006. 152 б.

Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. Алматы: Қазақстан, 1995. 240 б.

Маргулан Х.А. Казахское народное прикладное искусство. Алма-Ата, Т. №1.1986. 22 с.

Махова Е.Н., Чепелевская Г.Л. Выставка декоративного искусства казахского народа //СЭ. Академии наук СССР, 1959. С. 115-124.

Тұрғанбаева Л. Заттар дүниесінің сыры. Алматы, 2011. 145-146 бб.

Харузин Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских и монгольских народностей России //Этнографическое обозрение. № 1.1896. 62 с.

Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алма-Ата: Казахстан, 1966. 115 с.

Egizbayeva, M., & Zhumatayev, R. Decorative and Applied Art of the Kazakhs Tarbagatai. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 122, 2014. pp 236-239.

Taylor, P. M., & Shalabayeva, G. (2020). Kazakhstan Craft's and Creative Economy. Proceedings of an International Symposium. Washington. 2020. pp18-27.

S.S. Bekeshov, M. Kulmukanov
Traditional wood carving art of the Kazakh people

The article discusses the material and spiritual culture of our folk, the traditional art of wood carving of the Kazakh people. The Masters who tied knots from wood were popularly called “uysshi”, “yershi”, “arbashy”, “usta”. In addition, carpenters were able to make household goods and household tools. In the process of modeling the product, wood craftsmen used flat relief, geometric, two-sided, and three-sided etching methods. Study is implemented by considering oneself as researcher-artist to give a priority to study about the common features of wood carving from the end of XVIII century until the beginning of XX century. The main object of study is the ancient heritage of the Kazakh people – residential buildings, chariots, saddles, home furnishings, household goods, dishes, and products related to agriculture. Therefore, those objects were analyzed from the storages of museum and local people that has access to ancient tangible assets. Thus, the features of the imitation of wooden products, the name of the product among the people, the features of artistic design, methods and methods of engraving, the equipment of existing craftsmen are considered. Analysis of historical study about wood carving and assessment of the degree of their study, understanding, restoration of old artifacts, allowed us to identify the main problems and tasks of the study. The article deals with the layout of ornaments, colors of paints, the art of carving as a whole, the most extensive consideration of the Kazakh material culture.